

I.YUSUPOV TÓRTLİKLERİNİN ÓZINE TÁN ÓZGESHELİKLERİ

Dawletmurat Paxratdinov – *filologiya ilimleri kandidatu, docent*
ÓzMKÓMI Nókis filiali

Tayanch soʻzlar: sharq poeziyasi, anʼana, I.Yusupov, qoraqalpoq adabiyoti.

Ключевые слова: vostochnaya poeziya, tradiciya, I.Yusupov, karakalpakskaya literatura.

Key words: oriental poetry, tradition, I. Yusupov, Karakalpak literature.

Klassikalıq ádebiyat shıǵarmalarındaǵı tórtliklerden házirgi zaman ádebiyatındaǵı tórtliklerdiń arasında bir qansha parq bar. Bul – házirgi zaman qaraqalpaq poeziyasınıń janrlıq rawajlanıwınan derek beredi. Bunı qaraqalpaq xalqınıń házirgi kórnekli shayırı I.Yusupovtıń poeziyasınan, anıǵıraq aytsaq, onıń tórtliklerinen kóriwge boladı. I.Yusupov tórt qatarlı miniatyuralıq shıǵarmanıń mazmunın hám temasın hár tárepleme keńeytti, onıń janrlıq múmkinshiliklerin ózlestirdi hám rawajlandırdı. Shayırdıń shıǵarmalarında tórtliktiń bir qansha jaqsı úlgeri bar. Yaǵnıy, turmıstıń jaqsı hám jaman tárepleri, adamlardaǵı házirgi zamanǵa bolǵan kózqaraslar, tálim-tárbiya, minez-qulıq, qarım-qatnas, ádep- ikramlılıq uqsáǵan etikalıq máseleler, ulıwma aytqanda, ómir haqqındaǵı filosofiyalıq oylar orın alǵan. Onıń tórtliklerinde formalıq qásiyetleri menen birge ózine tán mazmunlıq qásiyetleri de bir-birine mas keledi. Mısal retinde I.Yusupovtıń bir tórtligin alıp qarayıq:

Astan – gesten oynap bolsa balalar,

Hár zattı ornına qoyar analar.

Sol sıyaqlı, kimler dana, kim shala,

Waqt bárin ornı – ornına qoyar. [1.14]

Bul tórtlik tereń filosofiyalıq mazmunda jazılǵan. Birinshi hám ekinshi qatarlarda ómirdiń tábiyyıy procesi, bala hám ana múnásebeti arqalı sáwlelenedi: "Astan – gesten oynap bolsa balalar" - bul jerde balalardıń shoq hám ele jetilispegen tábiyatı názerde tutılǵan. Olar ele "astan-gesten" (háreketsheń, oyın-kúlki ishinde) boladı. "Hár zattı ornına qoyar analar" - Ana bala turmısında tárbiyashı hám tuwrı jolǵa salıwshı insan sıpatında kórsetilgen. Balalardıń shoqlıǵı, balalıǵı ana tárbiyası menen tuwrı jolǵa túseı. "Sol sıyaqlı, kimler dana, kim shala" - turmıta da solay: adamlar arasında aqıllı "dana" hám ele tájriyibesiz, asıǵs "shala"lar bar. "Waqt bárin ornı – ornına qoyar" - waqt hám tap usı "ana" kibi hár bir nárseni óz ornına qoyadı. Waqt ótiwi menen kim haqıyqıy dana, kim shala ekeni anıq boladı. Bul tórtliktiń kórkelik ózgesheligi sonnan ibarat, bala hám ana múnásebeti arqalı insan hám waqt ekewi salıstırıladı. Filosofiyalıq pikir: waqt - ómirdiń ádalatlı tóreshisi. Ol hár bir nárseni, insandı, isti

óziniń haqıyqıy ornına qoyadı. Tárbiyalıq mazmunı: asıqpaw, waqtqa iseniw, turmısta sabır hám jetikliktiń áhmiyetin uqtıradı. Bul tórtlikte shayır insan ómirinde waqtıń adıl hám haqıyqat ólshemi ekenin tereń túsindirgen. Balalardı ana qanday tuwrı jolǵa salsa, waqt ta turmısta hár nárseni óz ornına qoyadı. Shayırdıń tórtlik formasında jazǵan qosıqları adamnıń ishki sezimlerin, keypiyatların tereń filosofiyalıq oy-pikirler menen baylanıstırıp, oqıwshıǵa keń peyllik baǵıshlaydı, ómirge degen kózqarasların qayta oyatıp, jaqsı táreplerge ózgerтип otıradı. Qaraqalpaq shayırlarınıń hámmeı de tórtlik jaza bermegen. Bul qosıq formasında shıǵarma jazıw qıyın bolǵanlıqtan, kóbinese, talantlı, ómirge hár tárepleme filosofiyalıq jaqtan oy juwırtıw qábiletine iye shayırlar ǵana jazǵan. I.Yusupov óz waqtında Shıǵıs hám Batıs klassikleriniń dóretpelerin qaraqalpaq tiline awdarıp, lirikalıq dástúrlerdi ózinshe úyrenen, tájiriye toplagan edi. Onıń bul tájiriyeıleri, dóretiwshilik úyreniwleri, ózlestiriwleri kóp sanlı tórtliklerinen kórinip tur. Bul janrda qosıq dóretiw hám onı xalıqtıń kewline jaǵatuǵın etip shıǵarıw qattı qıyın ekenin shayır óziniń bir tórtliginde aytadı:

Qosıq kózsiz shıqsa – kókireǵiń soqır,

Miyden shıqqan sózdi jurttı miyge toqır.

Kózińe shóp tirep otırıp jazbasań,

Jurt onı kózińe shóp tirep oqır. [2.140]

Bul tereń filosofiyalıq mazmundaǵı pikir. Onda dóretiwshilik juwapkershilik, sóz qádiri hám oqıwshı aldındaǵı hújdan máselesi haqqında ayılǵan. «Qosıq kózsiz shıqsa – kókireǵiń soqır» - bunda "qosıq" - yaǵnıy dóretpе názerde tutılǵan. Eger dóretpе "soqır" - yaǵnıy mánissiz, mazmunsız, júreктен shıqpasa, demek shayırdıń "kókireǵi soqır" - qálbi soqır, seziw qábiliyeti tómen degeni. Demek, haqıyqıy shıǵarma júreктен shıǵıwı kerek. Júrek soqır bolsa, sóz de tásirsiz boladı. «Miyden shıqqan sózdi jurttı miyge toqır» - Bul qatarда sózdiń negizi hám tásiри haqqında ayıladı:

– Eger sóz aqıldan (miyden) shıqsa, ol da adamlar aqlına tásiри kúshli boladı, oqıwshını oylandıradı. Bul júdá áhmiyetli pikir: sóz tek sezim emes, aqıl jemisi bolıwı kerek. «Kózińe shóp tirep otırıp jazbasań» qatarı rámsiy yaǵnıy simvolikalıq

mánide: “kóziñe shóp tirep” - yaǵnıy óziñdi qıynamasañ, tereñ pikirlemeseñ, sózdiñ mánisin túsineseñ, júrek awrıwın sezbeñ - haqıyqıy ashıǵarma tuwılmaydı. Haqıyqıy dóretpе azap penen keledi, dóretiwshi óz sózin “tolǵaq” pene jazadı. «Jurt onı kóziñe shóp tirep oqır» - yaǵnıy, eger sen húrmetsez, júreksiz jazsañ, xalıq ta seniñ shıǵarmañdı tolǵanıssız, “shóp tirep” - yaǵnıy jaqtırmay oqıydı. Demek, oqırman da sózge baha beredi, onıñ kózi ashıq, ol haqıyqıy sózdi tanıydı. Bul tórtlikte shayır dóretiwshige qarata múrját etken:

- Sóz júrek hám aqıldan shıqsın;
- Dóretiwshi sózine juwap bersin;
- Haqıyqıy sóz miynet, azap, sezim hám hújdan arqalı jaratıladı;
- Xalıq haqıyqıy sózdi bilip, orsaqı, qurǵaq sózdi qabıl etpeydi. Haqıyqatında da bul qosıq formasında jaqsı shıǵarma dóretiw oǵada qıyın. Sebebi, bilayınsha jay gáp penen ayılatuǵın kólemli pikirdi kishkene ǵana tórt qatardıñ ishinde az sóz benen túsindirip beriwdiñ ózi ańsatlıqqa túspeydi. Onıñ ushın adamda sóz qorınıñ bay bolıwı, oylaw qábiletiniñ kúshli bolıwı, sózdi ornı-ornına qoya biliw sheberligin talap etedi.

Aqılǵa uǵras kelmes bul keñ dún’ya,

Ayı, kúni hámmeleрге teñ dún’ya.

Insan peyli tarılǵanda biraqta,

Eki adamǵa tarlıq eter keñ dún’ya. [3.77]

Bul tórtlikte dún’yanıñ keñligi hám insan tábiyatındaǵı peylil tarlıǵı ortasındaǵı qarama-qarsılıq filosofiyalıq kózqarastan súwretlengen. «Aqılǵa uǵras kelmes bul keñ dún’ya» - yaǵnıy, bul keñ dún’ya - aqılǵa sımaytuǵın dárejede úlken, sheksiz. Dún’ya da, imkaniyat ta kóp. Shayır dún’ya júdá keñ, hámme nársеге jeterli degen pikirdi ilgeri súrmekte. «Ayı, kúni hámmeleрге teñ dún’ya» - degen qatarda ádalat túsiniǵi berilgen: – Ay hám quyash búrsheni teñdey jarıtağı. Dún’ya jaratılısı ádalatlı hám búrshеге teñdey. Demek, insanlar arasındaǵı ádalatsızlıq tábiyatta emes, insanıñ ózinde. «Insan peyli tarılǵanda biraqta» - degende “insan peyli tarılıw” - yaǵnıy insanıñ tábiyatı, qálbi tar, nápsine berilgen halatın ańlatadı. Insanıñ ishindegi tarlıq - kóre almawshılıq, menmenlik, nápsi - ol dún’ya keñligin de tar etip qoyadı. «Eki adamǵa tarlıq eter keñ dún’ya» - qatarı shayır pikirin kul’minaciyaǵa alıp shıǵadı. Dún’ya óz sheńberinde keñ, lekin insan qálbi tar bolsa, eki adamǵa ornı tabılmaydı. Bul - júdá kúshli filosofiyalıq hám tárbiyalıq juwmaq: insanıñ ishki keñligi dún’yadaǵı tınıshlıq hám tatıwlıq gılti sanaladı. Tórtlikte shayır insandı óz qálbin keñeytiwge, keñ peylil bolıwǵa shaqıradı. Dún’yada jay da, jaratıwshınıñ inamı da jeterli -

lekin kóre almawshılıq, nápsi hám menmenlik sebepli adamlar onı tar kóredi. Eger insan qálbi keñ bolsa, dún’ya da keñ boladı, al qálbi tar bolsa, keñ dún’ya da tar keledi.

Tórtliktiñ kórkemlik ózgeshelikleri:

- Salıstırmalı: keñ dún’ya ↔ tar qálb.
- Filosofiyalıq mazmunı: insaniyat mashqalası sırtta emes, ishinde.
- Tárbiyalıq pikir: keñ peyllilik, insaniylıq, nápsin jeñiw.

Tórtlikte hár bir qatar óz aldına bir tıyanaqlı oy-pikirdi bildirip tur. Sonı da aytıp ótiwimiz kerek, Shıǵıs klassikalıq poeziyasına tán tereñ filosofiyalıq mazmun biziñ tórtlik jazıp júrgen shayırlarımızdıñ bárine de birdey jetisip atırǵan joq. I.Yusupovtıñ tórtlikleriniñ kópshiligi turmısta ushırasatuǵın hár qıylı waqıyalarǵa, ómir haqqındaǵı filosofiyalıq oylarǵa hám didaktikalıq xarakterge iye. Onıñ tórtliklerinde hár bir sóz óz ornı menen ayıladı. Shayırdıñ taǵı bir artıqmashlıq jeri – ol qosıqlardı obrazlı etip jazǵandı, az sóz benen keñ hám astarlı máni bildiriwdi jaqsı kóredi. “Meniñ bir úrdisli ádetim usınday, - deydi I.Yusupov, - jazıwshılıqtan biyǵárez adamlardıñ qosıqqa máni beriwine kóbirek júginemen. «Mına bir qatarıñ yamasa qosıǵın bizge unadı» - degendi onday adamlardan esitken kúni men ózimdi ishimen oǵada baxıtlı shayır dep sezemen, bul maǵan yosh beredi...»

Óz zamanlaslarınıñ kewline jaǵnıw, júregine jol tabıw – shayır ushın eñ azaplı hám eñ ádiwli is.” [4.9] Shayırdıñ tórtliklerin oqıǵanımda, onnan kóp jıllıq ómir tájiriybeleri sezilip turadı. Onıñ ómir hám turmıs haqqında jazılǵan tórtlikleri Omar Hayyam rubayıları kibi insan ómiriniñ hár qıylı hádiyselerine baha beredi, jaqsılıq penen jamanlıq arasındaǵı mángilik gúres, ómir hám ólim arasındaǵı qarama-qarsılıqlar tuwralı tereñ oy-pikirler júritiledi. Onıñ bunday mazmunda jazılǵan tórtlikleri Shıǵıs klassikleriniñ turmıstı súwretlew dástúrin elesletedi.

Dún’ya az waǵında bárine jeter,

Insan paqır azǵa qánaát eter.

Dún’ya bolǵan sayın Nápsi degen iyt,

Shıñjırın julqılap, qutırıp keter. [5.14]

Shayırdıñ bul tórtligi júdá kúshli filosofiyalıq hám moral’lıq mazmunda jazılǵan shıǵarma bolıp, ol dún’ya, nápsi hám insan qánaatsızlıǵı haqqında. Shayır dún’ya inamınıñ jeterli ekenin, lekin insan nápsiniñ tawsılmaslıǵın júdá tásirli táriyplegen. «Dún’ya az waǵında bárine jeter» qatarınıñ mánisi Dún’ya óziniñ “az waǵında” - yaǵnıy óz tábiyiy halında, jaratılǵan waǵında hámmege jeterli. Tábiyat, rızq, nesiybe - búrshе adam ushın teñdey. Demek, dún’yada jetispewshilik joq, jetispewshilik insan nápsine baylanıshı. «Insan paqır azǵa qánaát

eter» shayır insannıń eki túrli tábiyatın kórsetedi: – “Paqır” (qanaatlı, kemtarın) insan - azǵa da razı, shúkrli. Lekin bunday insanlar az, olar qánaatti biledi. Demek, haqıyqıy baylıq - qánaatte. «Dúnya bolǵan sayın Nápsi degen iyt» qatarında júdá kúshli kórkemlik bar: “Nápsi”ni “iyt”ke teńeydi. Bul teńew insan nápsiniń boysınbaytuǵın tábiyatın ańlatadı. Yaǵnıy, nápsi hámiyshe jetispewshilik tuyǵısın tuwdıradı, ol hesh qashan toymaydı. «Shınjırın julqılap, qutırıp keter» qatarında nápsiniń qáwipli kúshine ishara etedi: Eger insan onı jılawlamasa, “nápsi” óz “shınjırın”n - yaǵnıy sheklewin úzip, haywan halatına kelip keledi. Shayır insan nápsin zorlıq penen, aqıl menen tıyıwı kerekligin aytadı. Eger ol “qutırsa” insandı da jar jaǵasına jetekleydi. Bul tórtlikte shayır insandı qánaat, sabır hám nápsin jılawlawǵa shaqırmaqta. Dúnya naǵmeti jeterli, lekin nápsi - insannıń eń úlken dushpanı. Eger nápsin jılawlamasaq, ol insandı da dúń’ya tınıshlıǵın da buzadı.

Tórtliktiń kórkemlik ózgesheligi:

- Salıstırmalı: nápsi ↔ iyt.
- Qarsılıq: keń dúń’ya ↔ tar nápsi.
- Filosofiyalıq pikir: qánaat – insannıń haqıyqıy tınıshlıǵı; nápsi – onıń jar jaǵasına barıwı.
- Metafora: “shınjırın julqılap” – nápsin qadaǵalawdan shıǵıw belgisi.

Shayır tórtlikleriniń tereń mániligi, sapasınıń logikaǵa sáykesligi hám joqarı kórkemligi sózsiz kimdi bolsa da ózine tartadı. Sebebi, onıń ayırım tórtlikleri bar, onı talqılap, tınlawshıǵa sóz benen jetkerip beriw júdá qıyın:

Birewler keń peyillikke shaqırar,

«Mendey hújdanlı bol» desip ah urar.

Sen bazarǵa barıp tınlap kór: hár kim –

Ózinde joq zattı aytıp baqırar. [6.56]

Shayırdıń bul tórtligi mánilik jaǵınan tallasaq, ol júdá tereń turmıslıq hám filosofiyalıq mazmundı óz ishine aladı. Tórtlikte shayır ekijúzlemelikti qatań sınǵa aladı. Ol adamlardıń kóbinese ózinde joq pazıylet haqqında aytatuǵının, lekin ámelde oǵan ámel etpeytuǵının aytadı.

«Birewler keń peyillikke shaqırıp,

«Mendey hújdanlı bol» desip ah urar.» -

Bul jerde “keń peyillik” - saqıyılıq, keń kewillik mánilerinde. Shayır aytadı, bazı adamlar ózin “hújdanlı” dep kórsetip, basqalardı sonday bolıwǵa shaqıradı. Lekin olardıń bul sózleri - haqıyqıy hújdan emes, bálki kózboyamashılıq sanaladı.

«Sen bazarǵa barıp tınlap kór: hár kim -

Ózinde joq zattı aytıp baqırar.»

Bul eki qatarada shayır háreketsiz násiyatshılardı masqara etedi. Ol bazardı -turmıs,

ómir retinde isletedi: bazarda hár kim ózin kórsetiwge, sóz benen “sawda etiwge” urnadı. Lekin olardıń sózleri kóbinese bos - sebebi ózinde joq nárseni aytpaqta. Yaǵnıy, adamlar kópshilik waqta ózlerindin joq pazıyletti basqalardı úyretiwge urnadı. Haqıyqıy hújdanlılıq sózde emes, ámelde kórinedi. Shayır insandı tek sózde emes, iste de hújdanlı, keń peyil bolıwǵa shaqırmaqta. Bul qosıq qatarlarında lirikalıq qaharman kópti kórgen turmıs tájiriyesi mol adam obrazında kórinedi. I.Yusupovtıń obraz jaratıw sheberligi tuwralı Ózbekstan xalıq shayırası Zul’fiya bılay dep jazadı: «Ibrayımın qosıqları sulıw hám bay. Tereń oyları menen úlken áhmiyetli ideyaları jalınlı joqarı juwmaqlı tuyǵılardı xalqınıń neshshe mın jıllar dawamında jaratıp, ısılıp kelgen tilinde sáwlelendiredi... Pikirlerdiń sáwleleniwı kóbinese obrazlı boladı». [7.5] Túrkiy ádebiyatında orta ásirlerde-aq payda bolǵan ádebiy dástúrlerdin XX ásir qaraqalpaq lirikasında I.Yusupovtıń dawam ettiriwi hám kórkemlik baylanıslardı oqıwshılardı jańa hám keń kólemlı estetikalıq zawıq baǵıshlawshı qosıqlar etip usınawı – bul ádebiyat, mádeniyatta hám jámiyetlik turmısta dástúrlerdin tábiyiy jalǵasıwınıń bir kórinisi sanaladı. Sonı da ayta ketiw kerek, aradan qansha waqıt ótken sayın tórtlik janrıńın formalıq qurılısı sol halında qalıp, onıń tematikalıq, filosofiyalıq hám didaktikalıq mazmunlıq kólemi kem-kemnen keńeyip baratır. Biz I.Yusupov dóretpelerinde Shıǵıs klassikleri tórtliklerinde ushıraspaytuǵın hár qıylı mazmunda jazılǵan qosıqlardı ushıratıp otıramız.

I.Yusupovtıń tálim-tárbiyalıq qásiyetke iye bir neshe tórtlikleri bar. Shayırdıń bunday shıǵarmalarında insannıń bir-birine bolǵan muhabbatı, miyirbanlıǵı, doslıǵı sáwlelengen. Sonday-aq, ádep-ikramlılıq haqqında oy-pikirler ǵáziynesine názer salıp, jas áwladlarımızdı ádillikke, aqıl-parasatqa tárbiyalawǵa shaqıradı. Ol óz dóretpelerinde geybir kókiregi qarańǵı insandıń qılwaların tereń mánili filosofiyalıq qatarlar menen áshkaralaydı:

Bárha sumlıq oylay berse, aqmaq ta,

Kúshi jeter aqıllı jıqpaqqa.

Óytkeni, aqmaq barı-joqlı aqılın,

Baǵdarlaydı jalǵız qıysıq soqpaqqa. [8.141]

Bul tórtlik te tereń mánili hám filosofiyalıq mazmunda jazılǵan bolıp, ol insannıń pikirlewi, minez-qulqı hám aqılınıń dárejesi haqqında sóz júrtedi. Endi onı izbe-izlikte tallap shıǵamız:

1. *Bárha sumlıq oylay berse, aqmaq ta, →*

Eger ahmaq kisi de kóp oylay bersa. Bul jerde shayır “oylaw” túsiniǵine eki máni beredi: birinshisi — pikir júrtiw, ekinshisi — hámiyshe ózinshe orınsız nárseler haqqında oylaw.

Shayırdın aytıp atırǵanı — eger aqmaq kisi de kóp oylasa, ol óz “aqlı” menen emes, bálki *ózgeshe tuwrı jolda* pikir júritedi.

2. *Kúshi jeter aqıllını jıpaqqa.* → Ol (aqmaq) aqıllı adamdı da jıǵıwǵa qúdireti jetedi. Bul jerde shayır ironiya isletken. Aqılsız adam, eger ol tınımsız óziniń orınsız pikirlerine isense, basqalardı da adastırıwı, hátte aqıllı insandı da tuwrı joldan shıǵarıwı múmkinligin eskertedi.

3. *Óytkeni, aqmaq bari-joqlı aqlın,* → Óytkeni aqmaq óziniń bar-joq aqlın, bul qatarda “barı-joqlı aqlın” degeni — júda az, shegaralanǵan, jeterli bolmaǵan aqlın degeni áńlatadı.

4. *Baǵdarlaydı jalǵız qıysıq soqpaqqa.* → Tek qıysıq jolǵa qaratadı. Yaǵnıy aqmaq kisi óz pikirin tuwrı dep bilip, lekin ol tuwrı jol emes, bálki adasıw jolı sanaladı.

Shayır bul tórtlik arqalı insannıń pikir júritiw mádeniyatı haqqında oyǵa saladı.

- Eger insanda aqıl bolsa da, ol tuwrı jóneliste isletilmese — bul aqıl payda emes, zárer keltiredi.

- Aqılsız adam óziniń qáte pikirine qattı isense, hátteki aqıllıardı da adastırıwı múmkin.

- Demek, aqlıdın barlıǵı emes, onıń tuwrı jolǵa baǵdarlanıwında eken.

Juwmaqlap aytqanda, bul tórtlikte shayır aqmaqtıń aqlıdı qáte isletiw qáwipin ashıp beredi. Ol insandı *oydı tuwrı jolǵa qoyıwǵa*, yaǵnıy haqıyqattı izlewge shaqıradı. Biz shayırdın tórtliklerinde sum nápsi, dúń’yaǵa kózsiz umtıwı usáǵan pás qılıqlardı áshkaralaǵın, sonday-aq iyman, insap, hadallıq usáǵan jaqsı qásiyetlerdiń sáwlelengenin kóremiz. Insapsız, nápsin tıya almaytuǵın adamlar hámme waqıt tek ǵana óziniń haram nápsisin qanaatlandırıw ushın áwere boladı. Sonıń nátiyjesinde jámiyettiń mápin umtıadı. Demek, adamnıń óz nápsin ózi tıyıwı insanıyat hám jámiyet ushın úlken áhmiyetke iye eken. Klassik shayırlarımız bolǵan Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaqar óz zamanlarında bunday insapsızlarǵa qarsı poeziya quralı menen gúresken. Demek, I.Yusupovtıń bunday qosıq qatarları sol ullı ustazlardın dástúrin dawam ettirip, insapsız hám qánaátsizlerge qarata ayılǵanın kórsetedi. I.Yusupov bir qatar tórtliklerinde wádepaz hámeldarlardı ótkir sózler menen áshkaralaydı:

Tilden gáwhar jıynawǵa da boladı,

Til iyesin ańlawǵa da boladı.

Áfandı aytqanday, tildiń ushına,

Bazda eshek baylawǵa da boladı. [9.56]

Shayırdın bul tórtligi tildiń quwatı hám insan ómirindgi áhmiyeti haqqında sóz etedi. Shayır tildiń eki júzin - jaqsılıq hám jamanlıqqa xızmet

etiw qábiliyetin kórsetedi. Endi tórtlik qatarları boyınsha tallaw jasaymız:

«Tilden gáwhar jıynawǵa da boladı» → Til arqalı gáwhar (hikmet, jaqsılıq, bilim) toplaw da múmkin. Bul jerde “gáwhar” — qımmat bahalı nárse, yaǵnıy *aql, ilim, gózzal sóz, hikmet* mánisindn isletilgen. Shayır aytadı: eger insan tilin tuwrı isletse ol ilim, danalıq sóz hám muhabbat deregi boladı.

«Til iyesin ańlawǵa da boladı» → Sol til arqalı insannıń kimligin, tábiyatın hám aqlın biliw múmkin. Insannıń sózi — onıń ishki dúń’yasın, minezin hám mádeniyatın sáwlelendiredi. Shayır aytadı: *adamnıń sózi — onıń aynası.*

«Áfandı aytqanday, tildiń ushına» → “Áfandı aytqanday” — yaǵnıy ullı, dana kisiniń sózine ishara qılınadı. Bul qatarda shayır bir hikmetli gápti eske aladı.

«Bazda eshek baylawǵa da boladı» → Bazda tildiń ushına eshek te baylanadı (yaǵnıy til arqalı aqmaqlıq ta qılınadı). Bul óte ironiyalı hám házil-dálkek aralas gáp. Málim bir mánide “tildi tuwrı isletpeşeń, ol seni shermende qıladı, aqmaqqa shıǵaradı” degeni. Bul tórtliktiń tiykarǵı ideyası - til insannıń eń qúdiretli quralı ekenligi.

- Eger onı tuwrı isletse - til insandı jetilistiriwi, dana hám húrmetli etiwı múmkin.

- Eger qáte isletse - ol insandı shermende hám pás dárejege túsiriwi múmkin. Shayır, sonıń menen birge sóylew mádeniyatına dıqqat qaratıwdı hám abaylıp sóylew zárúrligin aytadı. Sebebi, *til - gaáwar da bolıwı múmkin, apat ta bolıwı múmkin. Sonıń ushın insan tildi tuwrı isletiwı kerek.* Sonday-aq, I.Yusupovtıń tórtlikleri arasında muxabbat temasında jazılǵanların da ushıratıwǵa boladı. Bul temada derlik barlıq shayırlar shıǵarma dóretken. Mısalı: Omar Hayyam:

Jan azabın shektim, bir kún sawa joq,

Biýdártlerge uwayımnan nawa joq.

Ne bir awır dártke tabılar dárman,

Ashıqlıq dártine, biraq dawa joq. [10.7]

Nawayı:

Táǵdır jumbaqların shesherseń adam,

Dún’yanıń sırların asharsań adam.

Sóyte tura yar ishıqsı aldında,

Sonsha nege ǵarip nasharsań, adam. [11.18]

I.Yusupov tórtliklerinde de muxabbattıń qanday kúsh – qúdiretke iye ekenligi sáwlelengen:

Ázelden dúń’yanıń isi arasat,

Patsha patshalarǵa keltirer apat.

Tek seni áyyemgi altın taxtıńnan,

Taydırarlıq kúsh joq, gózzal muhabbat. [12.17]

Bul tórtlikte shayır muhabbattıń qúdiretli kúshi dúń’ya qúdiretinen de ústinligi haqqında sóz etedi. Endi hár bir qatardı tallap kóremiz.

«Ázelden dún'yanıń isi arasat» → Ázelden bul dún'yada tınıshlıq joq, ol hár dayım urıs hám talas-tartıslar ishinde boladı. “Arasat” sózi - tártipsiz, urıs-jánjel mánilerin ańlatadı. Shayır dún'ya tábiyatı ázelden sonday ekenin - ol hár qashan ózgeris, gúres, tártipsizlikler menen toǵanın aytadı.

«Patsha patshalarǵa keltirer apat» → Hátte patsha patshaǵa bále keltiredi, yaǵnıy kúshliler de bir-birine apat keltiredi. Bul júdá tereń pikir. Yaǵnıy dún'yadaǵı eń ullı, eń qúdiretli adamlar da bir-biri menen gúreste jeńiliske ushıraydı. Bul dún'yada hesh kim máńgi kúshke iye emes.

«Tek seni áyyemgi altın taxtıńnan» → Tek seni, ózińniń altın taxtıńnan... Bul jerde shayır “sen” dep múrját etkeninide, *hákimiyyat basındaǵılardı, kúshi bardı emes, al muhabbattı názerde tutadı.*

«Taydırarlıq kúsh joq, gózzal muhabbat» → Seni taxtıńnan jıǵatuǵın jalǵız kúsh - gózzal muhabbat ekenin eskertedi. Bul qatar da tórtliktiń tiykarǵı ideyası ashıladı: dúnyada hesh qanday qúdrat - baylıq ta, patshalıq ta, urıs ta - muhabbat kibi kúshke iye emes. Shayır bul tórtlikte dún'yadaǵı eń ullı húkimdarlar da muhabbat aldında hesh qanday kúshke iye emes ekenligin aytadı. Muhabbat - insandı óz taxtınan da taydıratuǵın, qálbin boysındırıp qoyatuǵın ilahiy kúsh deydi. Bunda “gózzal muhabbat” tek ashıqlıq tuyǵı emes, bálki ruwxıy, insaniylik muhabbat, yaǵnıy ishıqı, mehir hám ilahiy muhabbat simvolı sıpatında isletilgen. Dúnyada patshalıq, baylıq yaqı kúsh-qúdrat emes - muhabbat eń ullı kúsh sanaladı. Ol insandı da jeńedi, húkimdardı da jıǵadı, qálbin pákleydi. Shayır usı arqalı insan qálbindegi muhabbattıń ilahiy ústinligin belgilep ótken. Shayırdıń ishıqı-muhabbat temasındaǵı tórtliklerinde muhabbat adamnıń eń hasıl sezimlerinden ekenligi tastıyıqlanadı. Sonıń menen birge, shayır tórtliklerinde muhabbat teması jańasha jańılaydı.

I.Yusupov tórtlikleriniń eń áhmiyetli tárepleriniń biri sonda, ol hár bir qosıǵında belgili bir ozıq ideyanı, jańa oy-pikirdi jańa sóz, jańa pikir, soǵan ılayıqlı jańa kórkemlik forma tabıwǵa umtıladı. Shayır búgingi qaraqalpaq poeziyasın jańa aktual tema, mazmun, lirikalıq poeziyanı jańa janlıq formalar menen bayıtıwǵa itibar beredi. Shayırdıń Ana haqqında jazǵan tórtliklerinde Ana – perzentti jaratıwshı hám qorǵawsh mehiriybanı ekenin isenimli súwretlep kórsetedi. Shayır oqıwshılardı, ulıwma adamzatqa ata-ana aldında sharapatlı parızdı umıtıw, oǵan biyparwalıq etiw insan ushın eń qıyanetli is ekenin eskertip ótedi. Shayır tórt qatardıń ishinde az sóz benen-aq úlken hám tereń filosofiyalıq mánide adamzattıń eń

úlgili qásiyeti bolǵan ana aldındaǵı parızdı ótew ushın qanshama miynet etsende jetkiliksiz ekenin sheberlik penen beredi:

Ana – kirpik bolsa, perzent – kóz bolar,
Perzent – kepter, ana – zer gúmbez bolar.

«Analıq haqımı tolıq ótedim» -

Degen gáp kenewsiz qurǵaq sóz bolar. [13.33]

Shayırdıń bul tórtligi júdá tásirli - ol analıq mehir, perzenttiń wazıypası hám insaniylik qádrıyatları haqqındaǵı tereń filosofiyalıq pikir ańlatadı. Tórende hár bir qatar tiykarında tallap ótemiz. «Ana – kirpik bolsa, perzent – kóz bolar» qatarında shayır Ana menen perzent arasındaǵı úziksiz baylanıstı súwretleydi. Kóz benen kirpik bir-birisiz bola almaǵanınday, Ana menen perzent te bir-birisiz mánissiz. Bul júdá názik hám gózzal metafora - Ana perzenttiń ómirin asıraydı, mehir sayabanı boladı.

«Perzent – kepter, ana – zer gúmbez bolar.» Qatarında da obrazlar júdá kúshli berilgen. Perzent - ushıwshı kepter (qus), Ana bolsa - zer gúmbez (altın gúmbez). Bul degeni: Ana perzent ushın qorǵanısh, pana, mehir-muxabbat deregi. Kepter gúmbezsiz tura almaǵanınday, perzent te anasınıń sayasız turmısta joǵaladı.

«Analıq haqımı tolıq ótedim» –

Degen gáp kenewsiz qurǵaq sóz bolar.”

Shayır bul jerde ata-ana haqısın tolıq orınlaw múmkin emesligin aytadı. “Men anamnıń haqısın tóledim” degen sóz - haqıyqıy tuyǵısız, qurǵaq gáp. Sebebi Ana mehri teńsiz, onıń miynetin hesh nárseden menen ólshep bolmaydı. Bul tórtlik:

- Ana mehriniń sheksizligin.
- Perzenttiń Ana aldındaǵı minnatdarlıǵın.
- Ata-ana haqısın tolıq orınlap bolmaslıǵın ańlatadı.

Shayır bizge sonday uǵımdı uqtıradı.

Ana – ómirdiń ruwxıy tayanışı, onıń mehri hesh qanday nárseden teń kelmeydi.

Shıǵarmanıń tiykarǵı ideyası:

Tórtliktiń orayında - Ana mehriniń ıllılıǵı hám perzenttiń Ana aldındaǵı minnatdarlıq wazıypası turadı. Shayır aytadı: Ana haqısın tolıq ótew hesh múmkin emes, onıń mehri sheksiz.

Obrazlar sisteması:

• Ana - kirpik, zer gúmbez: Bul obrazlar arqalı ana mehriyban, qorǵawshı hám páklik tımsalı bolıp sáwlelengen. Kirpik kózdi asraǵanınday, Ana da perzentin ómirdiń bárshe awırmanlıqlarınan qorǵaydı. Zer gúmbez - Ana mehriniń joqarı dárejedege tımsalı.

• Perzent - kóz, kepter: Perzent Anadan ajıralmas, onıń mehri ósedi. Kepter - erkinlik, jaslıq hám saplıq tımsalı. Bul obrazlar arqalı perzentiniń Ana muhabbatı ishindegi ómiri hám onıń pákligi kórsetiledi.

Kórkem qurallar:

- Uqsatıw: “Ana – kirpik bolsa, perzent – kóz bolar”, “Perzent – kepter, ana – zer gúmbez bolar” - bul qatarlarda salıstırıw quralı arqalı obrazlı pikir jaratılǵan.

- Salıstırıw (antiteza): Ana hám perzent bir-birin toltırıwshı qarama-qarsı mánilerde berilgen (kirpik–kóz, gúmbez–kepter).

- Hikemetli sóz (aforizm): “Analıq haqını tolıq ótedim – degen gáp kenewsiz qurǵaq sóz bolar” – bul qatar ómirlik mańızlı hikmetke aylanǵan ibara.

Til hám stil ózgeshelikleri:

- Sózler ápiwayı hám xalıqshıl, biraq tereń mánige bay.

- Tuyǵı hám hikmet uyǵınlıǵı saqlanǵan.

- Qosıqta Ana mehri tek tuyǵı sıpatında, bálki ruwhıy hám morallıq qádiriyat sıpatında kórsetiledi. Bul tórtlik - anaǵa minnatdarlıq hám

muhabbattıń poetikalıq tımsalı sanaladı. Shayır insandı ana mehirin qádirlewge, onıń haqın umıtpawǵa shaqıradı.

Sonday-aq, shayır tómendegi tórtlikte de ananı «Dúnyanıń jaratıwshısı» obrazında kórsetedi. Shayır óz tórtliklerin jazǵanda olardıń forma hám mazmun sáykesligine ayrıqsha itibar bergen. Shayırdıń tórtlikleri usı janrdıń qatań qaǵıydalarına muwapıq jazılǵanlıǵı onıń asa sheberliginen dárek berip turadı. Olarda birin-biri tákirarlamaytuǵın mazmun, ushqır qıyal, kórkem sóz, ozıq pikir jetekshi orın tutadı.

Tórtlikler tek janrlıq forması boyınsha ǵana emes, al turmıs shınlıǵın ashıw usılları, qosıq qurılısı boyınsha da házirgi zaman qaraqalpaq poeziyasın bayıtıp barmaqta.

Tórtliklerdi janr sıpatında rawajlandırıwda I.Yusupovtıń qosqan úlesiniń ayrıqsha ekenligin atap ótsek arziydi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Юсупов И. Аласатлы дүнья бул. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1970, 14-бет.
2. Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы. I том. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978, 140-бет.
3. Юсупов И. Чул турғойи. Тошкент, 1972, 5-бет.
4. Мәңги булақлар. (Жер жүзилик поэзия классиклериниң қосықлары ҳәм поэмаларынан). Нөкис, 1985, 7-бет.
5. Юсупов. И. Күншығыс жолаўшысына. Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы, Нөкис, 1959, 33-бет.

REZYUME. Bul maqalada ádebiyattanıw ilimi menen ádebiy baylanıslı máseleler sóz etiledi. Tiykarınan I.Yusupov tórtlikleri sóz etiledi hám analizlenedi. Salıstırılıp izertleniwi haqqında ilimiy pikirler bildiriledi.

REZYUME. V dannoy stat'e budut rassmotrenı literaturovedcheskie voprosı, vzaimosvyaz' literatur. V osnovnom rech' idyot o vzaimosvyazi mejdu Vostochnoy poeziy i karakalpakskoy literaturı XX veka, v tom chisle o poezii poeta I.Yusupova.

SUMMARY. This article will consider literary issues, the relationship of literatures. Basically, we are talking about the relationship between Eastern poetry and Karakalpak literature of the twentieth century, including the poetry of the poet I. Yusupov.